

СЕМАНТИЧНА НАПОВНЮВАНІСТЬ ЗАГАЛЬНООЦІННИХ НОМІНАЦІЙ «ХОРОШИЙ» («ГАРНИЙ») / «ПОГАННИЙ» У МОВЛЕННЄВИХ АКТАХ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ

У статті розглядається семантична наповнюваність загальнооцінних найменувань «хороший» («гарний») / «поганний» в окремих мовленнєвих актах художнього тексту; описується їхня прагматична зумовленість певними комунікативними ситуаціями й відповідним контекстом; репрезентується функціональність представлених номінацій шляхом реалізації ними процесів кваліфікації, заміщення та конденсації змісту й семантики як окремих висловлювань, так і тексту в цілому.

Ключові слова: загальнооцінні номінації «хороший» («гарний») / «поганний», категорія оцінки, кваліфікативний мовленнєвий акт, об'єкт кваліфікації.

Ульяна Соловий. СЕМАНТИЧЕСКАЯ НАПОЛНЯЕМОСТЬ ОБЩЕОЦЕНОЧНЫХ НОМИНАЦИЙ «ХОРОШИЙ» / «ПЛОХОЙ» В РЕЧЕВЫХ АКТАХ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА

В статье рассматривается семантическая наполняемость общеоценочных номинаций «хороший» / «плохой» в отдельных речевых актах художественного текста; описывается их прагматическая обусловленность определенными коммуникативными ситуациями и контекстом; представлена функциональность таких номинаций посредством реализации ими процессов квалификации, замещения, конденсации содержания и семантики как отдельных высказываний, так и текста в целом.

Ключевые слова: общеоценочные номинации «хороший» / «плохой», категория оценки, квалификационный речевой акт, объект квалификации.

Uljana Solovij. THE SEMANTIC LOADING OF THE GENERALLY-EVALUATIVE NOMINATIONS «GOOD» AND «BAD» IN SPEECH ACTS OF THE LITERARY TEXT

The semantic loading of the generally-evaluative nominations of «good» and «bad» in separate speech acts of the literary text is examined in the article; their pragmatic conditionality by certain communicative situations and the corresponding context is described; the functionality of the nominations presented through the implementation of the qualification processes, substitution and condensation of content and semantics of both separate statements and the text in the whole is represented.

Key words: generally-evaluative nominations of «good» and «bad», category of valuing, qualifying speech act, object of qualification.

Сучасний етап розвитку української та зарубіжної лінгвістики характеризується розглядом аксіологічної проблематики в логіко-психологічному, культурологічному та комунікативно-прагматичному аспектах. Оцінка тлумачиться як граматикалізована філософська категорія, що реалізується у морфемах, вигуках, модальних частках, повнозначних лексемах, сполученнях слів, словосполученнях, фразеологізмах, у мовленнєвих актах кваліфікативного характеру й аксіологічних текстах. Завдяки різним підходам до основного об'єкта аналізу існує чимало варіантів розподілу оцінних значень. Найповнішою в логічному аспекті вважається класифікація фінського логіка фон Врігта, яка передбачає врахування концептуального принципу [7, с. 108]. Інші класифікації формуються переважно на ґрунті лінгвістичного аналізу семантики аксіологічних номінацій, відповідно до них оцінні предикати поділяють на

предикати типу **de dicto** (виражають порівняльну оцінку) і **de re** (виражають абсолютну оцінку) [2, с. 13–15].

Предметом нашого дослідження стали кваліфікатори оцінки **de re**, оскільки саме вона характеризує безпосередньо об'єкти, одночасно оцінюючи їх, та, будучи в основі семантики оцінно-образних номінацій, виконує в окремих мовленнєвих актах чи в художньому тексті в цілому характеризуючу, заміщувальну та конденсувальну функції [7, с. 135–154].

Абсолютна оцінка **de re** передбачає існування загальнооцінних та частковооцінних найменувань, у яких реалізується будь-яке аксіологічне значення [1, с. 198]. Частковооцінними називаються номінації, що кваліфікують лише один із аспектів об'єкта. Загальнооцінні найменування виражають так званий аксіологічний підсумок – холистичну оцінку, що визначається за сукупністю ознак, часто різноманітних. До них належать ад'єктиви **хороший (гарний) / поганий**, а також їх синоніми з найрізноманітнішими стилістичними й експресивними відтінками. Порівняймо: «**хороший (гарний)** – про людину, її риси, про предмет, краєвид і т. ін. – красивий, вродливий (уродливий), славний, ладний, доладний, красний (красен фолькл.), гожий (гож фолькл.), пригожий фолькл., ловкий розм., красовитий розм., благоліпний книжн., заст.; преподобний книжн., заст., файний діал., прекрасний, чудовий (чудовний), пречудовий підс., чарівний, пишний, препишний підс., прегарний підс., казковий, дивний, чудесний, пречудесний підс., розм., преславний розм., пречудовий розм., прехороший розм., мальований розм., розпречудесний розм., розчудесний розм. рідше (який відзначається незвичайною красою)» [8, с. 330]; «**поганий** (який не має позитивних якостей, не заслуговує на позитивну оцінку, не відповідає поставленим вимогам) – недобрий, незадовільний, негарний, негожий; нехороший, неладний, жажливий підс., поганенький розм., аби-який розм., незугарний розм., кепський розм., неважний розм.; рідше лихий розм., поганючий підс., розм., препоганий підс., розм., паршивий підс., розм., паскудний підс., розм., худий заст.; злидений діал., злий; негідний; нечистий; шкідливий» [9, с. 271, 272].

Необхідність у загальноаксіологічних предикатах продиктована механізмами формування оцінки. Кожний об'єкт навколишньої дійсності володіє невизначеним за кількістю набором аксіологічно релевантних властивостей, які повинні братися до уваги під час вичленювання загальної оцінки, тобто у процесі включення об'єкта в один із двох аксіологічних розрядів. Такі характеристики перебувають у постійному внутрішньому конфлікті. В одному випадку об'єкт кваліфікації може характеризуватися позитивними якостями, в іншому, навпаки, – негативними. Порівняймо: *Був хорошого лиця, тим ще кращого від многих хороших лиць, що світилося природним розумом, цікавістю та незіпсованим щирим чуттям* [11, с. 80]; *...той чоловік..., звернув до нас своє невимовно погане лице, вибалушивши на нас якісь цілком мов цибулі круглі очі, котрих вираз мене аж болів* [3, с. 345].

Аксіологічна суперечливість об'єктів закладена в їх природі. Основна складність і в той же час специфіка загальнооцінної таксономії **хороший (гарний) / поганий** полягає в тому, що класифікації підлягають властивості чогось / когось у їх комплексі – часто вона може характеризувати ознаки, що відображають протилежні кваліфікативні позиції. «Аксіологічна класифікація властивостей – статичних і динамічних – виявляється асиметрично стосовно класифікації самих об'єктів. Їх ознаки перетинаються, самі ж об'єкти поляризуються» [1, с. 195].

Загальна оцінка є своєрідним балансом позитивних та негативних чинників, тому зміст загальноаксіологічних предикатів відзначається комплексністю. Щоб дати якомусь об'єктові загальну, так звану холистичну, оцінку, необхідно маркувати його конкретні властивості – статичні та динамічні, постійні й акцидентні – знаком плюс або мінус. Загальнооцінний результат, що свідчить про перевагу плюсів чи мінусів, з'являється внаслідок співвідношення часткових характеристик, кожній з яких приписується окрема кількісна значущість [1, с. 196]. Наприклад: *Прекрасна була вона колись. Колись її чорне, як шовк, волосся лиснілося на молодих плечах і грудях; смагляве лагідне лице віддавало молодістю, а очі – чудові, прекрасні ті чорні зорі – горіли огнем сили і надії* [3, с. 322].

Холистична оцінка, що репрезентує аксіологічне значення у наведеному прикладі, виявляється шляхом аналізу рис характеру жінки, а також її зовнішніх даних у молодості. Оповідач уважав її **прекрасною** (синонімічний варіант ад'єктива **гарний** з вищим ступенем

експресії, вияву аксіологічної ознаки), оскільки волосся героїні було здоровим і блискучим, плечі і груди – юними, обличчя сяяло лагідністю й енергією, великі очі випромінювали силу й надію. Перелік ознак, запропонованих суб'єктом оцінювання для кваліфікації колись молодій жінки, виявляє специфічний, індивідуальний, суб'єктивний погляд на жіночу красу – оцінюються не скільки параметри тіла (хоча у тексті й існує вказівка на колір очей, волосся, шкіри), скільки духовний світ, риси характеру, вдача. Героїня вважалася красивою не лише через те, що мала чорне, як шовк, волосся, смагляве обличчя, темні очі, а тому, що плечі, груди, обличчя її були молодими, очі *горіли огнем сили й надії*.

Простежимо також прагматичну зумовленість у різних контекстах загальноаксіологічного найменування **поганий**: *Не хотілося при ньому... Поганий він... Звір...* [11, с. 373]; *Як виглядала з лиця? – Або я знаю? Яюсь так собі. Негарна. Лице змарніле, зі смутними очима...* [3, с. 273]; *Погана ця власть, та клопоть землі на картоплю дала!..* [5, с. 62].

Наведені мовленнєві акти ще раз підтверджують багатоаспектність загальної оцінки, розмаїття об'єктивних ознак предметів, осіб, явищ, властивостей, що оцінюються. Перший мовленнєвий акт свідчить про використання номінації **поганий** для оцінювання внутрішнього світу, доміантних рис вдачі персонажа твору. Контекстуальний синонім найменування «звір» говорить про те, що негативні риси характеру стали мотиваційною основою аксіологічної для лексеми **поганий**. Якщо взяти до уваги частковооцінні номінації, то синонімічними до загальнооцінного найменування вважатимуться слова *лютий, жорстокий, злий* тощо.

Другий мовленнєвий акт репрезентує використання синоніма лексеми **поганий (негарна)** у дещо іншому аспекті не тільки завдяки різниці між об'єктами оцінювання, а й через відмінність у підставах оцінки. Номінація **негарна**, експлікуючись, виявляє мотивацію аксіологічного процесу. Героїню охарактеризували так тому, що обличчя у неї виявилось *змарнілим, а очі – смутними*. Якщо коли перший приклад дає змогу порівняти загальну оцінку негативного типу з частковою негативною етичною оцінкою, то загальнооцінна номінація у наступному мовленнєвому акті маніфестує часткову негативну психологічну оцінку: об'єкт процесу оцінювання **негарний**, бо *смутний, невеселий, стомлений та змарнілий*.

Аналізовані комунікативні акти репрезентують використання загальнооцінних прикметників у функції еквівалентів часткових оцінок. Цей процес визначається «двома чинниками: 1) при частковій оцінці її підстави не зводяться до однієї ознаки, а зазвичай охоплюють ряд властивостей; 2) загальнооцінні ад'єктиви більш виразно, порівняно з частковооцінними значеннями, репрезентують ілюктивну силу рекомендації чи схвалення, заборони чи осуду» [2, с. 194]. При використанні загальнооцінних найменувань у такій функції оцінка характеризує індивідуальні ознаки об'єкта. «Стосунки між **поганим** і **гарним** еквіполентні, а не привативні, а еквіполентність завжди передбачає варіювання обох концептів» [2, с. 201].

Загалом, позитивні якості, як і негативні, взаємозалежні. Проте між ними часто виникають відношення достатньо регулярної сумісної зустрічності. Вимоги, які ставляться до об'єктів нечіткої спеціалізації та індивідуального використання, є неоднорідними і залежать від «користувача». А отже, коливається об'єм змісту загальнооцінного предиката: *Марина дивиться: коло неї станув такий гарний панич, що аж очі забула. Високий, стрункий... Волосся у нього чорне, як у ворона, а очі гейби чорним огнем горіли* [4, с. 229]. Краса парубка для героїні твору означає хороші зовнішні дані, а також добротний, не хлопський, одяг. Якщо б Марина вибирала собі нареченого, то її вимогами до нього стали б зовнішня краса, високий зріст, темний колір очей і волосся, багатство та високий соціальний статус.

Проте розуміння позитива не передбачає поєднання однакової для будь-якої комунікативної ситуації кількості відповідних ознак. Разом зі скороченням числа вимог зменшується і кількість компонентів, що складають концепт **гарного**, напр.: *Ах, любий пан, гарний, хорошиий!.. Ще й балака по-нашому* [10, с. 213].

Як категорія суб'єктивно-об'єктивного плану оцінка максимально залежить від постаті суб'єкта процесу оцінювання. Коли у попередньому аксіологічному мовленнєвому акті характеризуючою стороною була молода дівчина, то у наступному прикладі оцінює, швидше, чоловік (оповідач), – процес кваліфікації збігається з процесом мовлення, тому й характеристика об'єкта є більш чіткою, сконденсованою. Окрім зовнішніх даних, він, щоб бути

«гарним, хорошим» в очах індивідів з нижчим соціальним статусом (про що свідчить контекст, а також соціально марковане найменування *пан*), повинен володіти ще і не властивими для вищої верстви, до якої належить, якостями – розмовляти «хлопською», непопулярною на даному часовому зрізі українською мовою. Зазначений факт не тільки мотивує позитивну характеристику, а й інтенсифікує її, наділяючи об'єкт оцінювання близькими для суб'єкта властивостями. Тоді, на думку оповідача, пан буде не просто «гарним», а й «любим» (використання індивідуалізованого ад'єктива підвищує статус об'єкта, його вартісність в очах суб'єкта процесу оцінювання).

Отже, ознаки, які мотивують оцінку об'єкта, не тільки варіативні. Нестабільними є їх об'єм, а також характер властивостей, що залишилися поза його межами. «Неспеціалізована» особистість, як бачимо, визначається насамперед за сукупністю моральних якостей, норм поведінки та зовнішніх даних. Однак це ще не свідчить про те, що не існує ряду частково негативних характеристик, які б могли стати на заваді позитивній кваліфікації людини. Такі властивості також беруть участь у підведенні аксіологічного балансу, і якщо їм не вдається стати домінантою оцінної характеристики об'єкта, негативно кваліфікувати його, вони (деколи в «пом'якшеному» вигляді) можуть увійти в поступальні стосунки з загальнооцінним значенням: *...воно [одиноке Раїсине серце – У. С.] розцвіталось, як квітка папороті, пишином, хоч недовговічним цвітом* [6, с. 24].

Недоліки об'єкта оцінки, як і його переваги, що творять поняття **гарного**, є нестабільними. Їх прагматична зумовленість залежить не тільки від того класу, до якого належить оцінюваний об'єкт, – вони також релятивізовані стосовно суб'єкта оцінки: *Ось одна молода жінка з трохи зжитим, але гарним, майже дитячим лицем...* [3, с. 226]. Оповідач, суб'єкт мовлення, одночасно є і суб'єктом процесу оцінювання. Позитивна оцінка в аналізованому мовленнєвому акті є домінантною, хоча репрезентовані негативні властивості створюють ефект сумніву у красі героїні.

Аксіологічна суперечка між загальною позитивною оцінкою та частковими відтінками негативного характеру маніфестує перевагу позитива. Протилежні характеристики для суб'єкта мовлення-оцінювання не є надто вагомими для зміни аксіологічного знака: хоча обличчя жінки і є *трохи зжитим*, однак воно все ж таки залишається *гарним, майже дитячим*. Як бачимо, в ситуації кваліфікативного вибору велике значення мають незначні, на перший погляд, вузько індивідуалізовані ознаки, які зазвичай не беруть участі в мотивації. Тому у виведенні загальної оцінки велике значення мають і ті риси об'єкта, які є елементами поняття **гарного** чи **поганого**, і ті, які не входять у це поняття, тому, що володіють протилежним аксіологічним знаком (навіть якщо цей знак є таким тільки в окремому контексті – дитинність, він, швидше, свідчить про деяку нерозвиненість, недосконалість рис обличчя, особливо у стосунку до жінки).

Позитивна оцінка передбачає не тільки наявність в об'єкта тих чи інших переваг, а й репрезентує той факт, що загальна позитивна «вага» переважає «вагу» негативних властивостей. Аналогічно і негативна оцінка об'єкта вказує не стільки на його недоліки, скільки на те, що присутні у нього позитивні якості недостатні для того, щоб компенсувати вади. Система паритетів, що існує у цій сфері, не зводиться до кількісного співвідношення. Вона пов'язана з ієрархією цінностей, в якій зовнішні переваги є менш значущими, аніж внутрішні характеристики [1, с. 204]. Тому поряд з об'ємом власного змісту, хай і нестабільним, загальноаксіологічний предикат репрезентує певне співвідношення ознак, які не є частиною дескриптивного змісту найменувань. Однак він експлікується саме під час їх інтерпретації (трактування аксіологічних номінацій передбачає виявлення не тільки тих ознак, що є безпосередніми мотивами оцінки).

Як відомо, загальнооцінні предикати не маніфестують дескриптивні властивості об'єкта, а оцінюють, характеризують їх як позитивні чи негативні з позиції суб'єкта процесу оцінювання. Не будучи деонтичними, аксіологічні номінації деіндивідуалізують предмет, особу, явище, стан тощо. Адже і за позитивною, і за негативною оцінкою приховані найрізноманітніші поєднання аксіологічно релевантних ознак. Саме тому оцінні найменування вимагають певної експлікації. Особливо це стосується частковооцінних значень, оскільки вони поєднують різні за семантичним навантаженням денотативні властивості об'єкта оцінювання, наприклад: *Один-однісінький погляд на його особу, на його для моїх очей безмежно дисгармонійне, негарне і*

несимпатичне обличчя – і все десь щезло. – Хоча ... він був справді чесний чоловік. І інтелігентний, і заможний, був справді один із найцивілізованіших борців у боротьбі за права нашого народу» [3, с. 346]; *А скільки їх є тепер, тих негарних, а премудрих голівок, що тепер живуть і процвітають на підставі внутрішньої душевної своєї краси і добробуту?* [3, с. 335]; *Хороший не був, та було в його особі щось дуже принадне* [4, с. 210].

Перший приклад із твору О. Кобилянської «Ідеї» свідчить про те, що загальна оцінка чоловіка як негарного зовні є домінуючою, незважаючи на його позитивні внутрішні якості. Вагомість суб'єкта оцінки об'єктивується словосполученням *для моїх очей*. У прикладі присутні два суб'єкти оцінювання: перший – *загал, соціальна група* – характеризує об'єкт як чесного, інтелігентного, заможного, патріотичного громадянина; другий – *героїня твору* – бачить у ньому насамперед дисгармонійне, негарне й несимпатичне обличчя. Сукупність зовнішніх ознак, яка забезпечує негативну оцінку, переважає над внутрішніми якостями чоловіка, що є основою виникнення присутніх у тексті частковооцінних значень.

Наступний приклад маніфестує протилежну ситуацію. Єдиний суб'єкт оцінювання характеризує об'єкт – молоду дівчину – з різних боків. Для нього вона *негарна, але премудра*. У наведеному висловлюванні мотивація позитивної оцінки переважає над мотивацією негативної – внутрішні якості індивіда домінують над його не зовсім гарною зовнішністю. Аксіологічна суперечка, репрезентована протистоянням загальнооцінного предиката з негативним знаком *негарний* і частковооцінної номінації-позитива *премудрий*, закінчується перемогою позитивної характеристики.

У третьому мовленнєвому акті негативна оцінка – *хороший не був* – нейтралізується словосполученням з позитивним аксіологічним знаком – *щось дуже принадне*.

Інтерпретація кваліфікативних мовленнєвих актів у «малій прозі» кінця XIX – початку XX століття з різним ступенем вираження загальної позитивної / негативної оцінки свідчить про те, що розуміння гарного і поганого є варіативним, а загальна (холістична) оцінка – результатом опрацювання різних критеріїв, експлікації прихованих аксіологічних мотивів і підстав.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н. Д. Оценка в механизмах жизни и языка / Н. Д. Арутюнова // Язык и мир человека: 2-е изд., испр. – М.: Языки русской культуры, 1999. – С. 130–247.
2. Вольф Е. М. Функциональная семантика оценки / Е. М. Вольф. – М.: Наука, 1985. – 228 с.
3. Кобилянська О. Ю. В неділю рано зілля копала...: [повість; оповідання] / О. Ю. Кобилянська. – К.: Радянська школа, 1986. – 462 с.
4. Кобринська Н. І. Вибрані твори / Н. І. Кобринська. – К.: Дніпро, 1998. – 446 с.
5. Косинка Г. Новели / Г. Косинка. – К.: Дніпро, 1967. – 198 с.
6. Коцюбинський М. М. Твори: в 3 т. / М. М. Коцюбинський – К.: Дніпро, 1978. – Т. 2. – 288 с.
7. Оцінно-образна номінація та її функціонально-комунікативна спрямованість у текстах української «малої прози» кінця XIX – початку XX століття // Художній текст – слово – образ: лінгвостилістичний аналіз: [монографія] / М. І. Голянич, І. О. Бабій, Н. Я. Іванишин, О. Б. Литвин, У. В. Соловій, Р. І. Стефурак; за ред. М. І. Голянич. – Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2010. – С. 106–162.
8. Словник синонімів української мови: в 2 т. – К.: Наукова думка, 1999. – Т. 1.
9. Словник синонімів української мови: в 2 т. – К.: Наукова думка, 2000. – Т. 2.
10. Тесленко А. Ю. – Прозові твори. Драматичні твори. Вірші. Листи / А. Ю. Тесленко. – К.: Наук. думка, 1988. – 480 с.
11. Франко І. Я. – Твори: в 2 т. / І. Я. Франко. – К.: Дніпро, 1981. – Т. 2. – 495 с.

Стаття надійшла до редакції 11.11.2014 р.